

ΟΔΟΝΤΟΦΡΑΚΤΑ ΚΕΡΑΤΟΦΟΡΑ ΚΡΑΝΗ *

(ΤΟ ΚΡΑΝΟΣ ΤΟΥ ΠΟΛΕΜΙΣΤΟΥ ΤΩΝ ΣΠΑΤΩΝ)

Ὁ Ὅμηρος παρέχει τὴν ἀρχαιοτέραν γραπτὴν μνείαν περὶ κράνους μυκηναϊκῆς ἐποχῆς κατεσκευασμένου ἐκ θαμέων λευκῶν ὀδόντων ἀργιόδοντος ὅς ἐν τῇ Δολωνείᾳ : τὸ κράνος τοῦτο προήρχετο ἐξ Ἑλεῶνος καὶ κατόπιν περιῆλθεν εἰς τὸν Μηριόνην¹. Πολλὰ ὑπῆρξαν τὰ εὐρήματα αὐτῆς τῆς κατηγορίας κρανῶν, ἐν στοιχείῳ ὅπερ ἐπεβεβαίωσεν — ἅπαξ ἔτι — τὴν ἀπὸ μακροῦ κτηθεῖσαν γνῶσιν, ὅτι ὁ Ὅμηρος περιγράφει πραγματικὰς καταστάσεις καὶ πράγματα τῆς Μυκηναϊκῆς Ἑλλάδος, οὐχὶ δὲ φανταστικούς κόσμους.

Ὁ WACE ἐκ τῶν εὐρημάτων του τῶν θαλαμοειδῶν τάφων τῶν Μυκηνῶν ἐπεχείρησε τὴν πρώτην ἀναπαράστασιν παρομοίου κράνους ἀρκούμενος εἰς τοὺς αὐτόθι εὐρεθέντας χαυλιόδοντας κάπρων καὶ τὸν μοναδικὸν διασωθέντα γνωστὸν κύμβαχον².

Ὁ EVANS ἐχαράκτηρισεν³ ὡς προδρομούς τοῦ « κλασσικοῦ » μυκηναϊκοῦ κράνους — τοιοῦτο θεωρεῖται τὸ ἐπὶ τοῦ σφραγιδολίθου τοῦ Βαφειοῦ παριστανόμενον⁴ — κράνη λήγοντα εἰς κορυφὴν, διακεκοσμημένα διὰ κεράτων, τὰ ὅποια ἴσως ἀπετέλεσαν τὴν ἀρχικὴν μορφήν ἑνὸς κρητικοῦ γραμμικοῦ σημείου ἐμφανιζομένου ἡμικονογραφικῶς (semi - pictorial) ἥδη ἐπὶ τῶν εἰς τὴν πρωιμωτάτην φάσιν τῆς MM II ἀναγομένων ἐνεπιγράφων πηλίνων πινακίδων τῶν Μαλίων.

Αὐτὰ τὰ κέρατα εἶναι γνωστὰ ἐκ παραστάσεων κρανῶν τῆς Μυκηναϊκῆς καὶ Μινωικῆς περιόδου εἰς ποικίλας μορφάς. Ἡ τοποθέτησίς των ἐπίσης ἐπὶ τοῦ κράνους διαφέρει εἰς πολλὰς περιπτώσεις. Μοναδικὸν ἀληθῶς εὖρημα — καὶ τὸ τελειότερον τὸ ὅποion θὰ ἠδύνατο νὰ ὑπάρξῃ — ἀποτελεῖ ὁ γνωστὸς καὶ ἀνωτέρω μνημονευθεὶς σφραγιδόλιθος τοῦ Βαφειοῦ, ὁ φέρων παράστασιν κράνους μετὰ ζεύγους κεράτων κριοῦ (εἰκ. 1).

* Θερμὰς ἐκφράζω τὰς εὐχαριστίας μου πρὸς τὴν Α.Ε. τὸν Ὑφυπουργὸν Ἑθνικῆς Ἀμύνης κ. Χουρδάκη διὰ τὴν παρασχεθεῖσάν μοι ἄδειαν δημοσιεύσεως, καὶ ἡν ἐγνωμοσύνην μου πρὸς τὸν καθηγητὴν κ. Σπυρ. Ν. Μαρινάτον διὰ τὰς πολυτίμους ὑποδείξεις του.

1 Ἰλιάς Κ 261 - 265

ἀμφὶ δὲ οἱ κυνέην κεφαλῇφιν ἔθηκεν
ροινὸν ποιητὴν πολέσιν δ' ἐντισθεν ἰμάσιν
ἐντέτατο στερεῶς, ἔκτισθε δὲ λευκοὶ ὀδόντες
ἀργιόδοντος ὅς θαμέες ἔχον ἐνθα καὶ ἐνθα
εὖ καὶ ἐπισταμένως μέσση δ' ἐνὶ πύλος ἀρήρει.

2 A. J. B. WACE, Chamber Tombs at Mycenae ἐν Archaeologia 82, Oxford 1932, σ. 212 ἐξ., εἰκ. 38 κάτω' τοῦ αὐτοῦ : Mycenae, An Archaeological History and Guide, Princeton 1949, σ. 58, 60 εἰκ. 78b.

3 A. EVANS, Palace of Minos IV, σ. 867 - 8.

4 Χρ. ΤΣΟΥΝΤΑΣ, AE 1889, σ. 169, πίν. 10_{στ}. Ἀρ. Ἑθν. Μουσ. 1781. Corpus der minoischen und mykenischen Siegel: Band I: Die minoischen und mykenischen Siegel des Nationalmuseums in Athen. Berlin 1964, σ. 293 ἀρ. 260.

Τὸ σύνολον τοῦ σφραγιστικοῦ πεδίου τοῦ σαρδίου τούτου κατέχει τὸ κράνος μετὰ τῶν κεράτων καὶ τινων παραπληρωματικῶν σχεδιασμάτων ἐκατέρωθεν καὶ ὑπερθεῖν τοῦ κράνου. Τὸ κράνος ἔχει κωνικὴν μορφήν ἣ ἔτι κάλλιον ἡμίσεος ὧσθ καὶ καταλήγει εἰς κορυφήν μετὰ κυμβάχου, ἐκ τοῦ ὁποίου ἐκφύονται δύο παρυροειδεῖς κεραῖαι πρὸς ὑποδήλωσιν προφανῶς τοῦ λόφου. Ἐξωτερικῶς ἀποτελεῖται ἐκ τριῶν σειρῶν κατειργασμένων χαυλιοδόντων τοποθετημένων «ἐνθα καὶ ἐνθα». Ἐκατέρωθεν τῆς κορυφῆς ἐκ κα-

Εἰκ. 1. Σφραγιδόλιθος Βαφειοῦ.

τωτέρων καὶ ἐκ διαμέτρου ἀντιθέτων σημείων ἀναπτύσσονται ἐλικοειδῶς τὰ δύο κέρατα κριοῦ σχηματίζοντα πλήρη σχεδὸν κύκλον.

Πρῶτος ὁ ΤΣΟΥΝΤΑΣ, ὅστις καὶ πρῶτος βεβαίως ἠρμήνευσε μετ' ἐκπληττούσης ὀξύδερκείας τὸ σύνολον ¹ τῶν θαυμαστῶν πολυτίμων λίθων τοῦ τάφου τούτου, ὑπέθεσεν ὅτι παρίσταται πῖλος κεκοσμημένος διὰ δύο κεράτων κριοῦ, βασιζόμενος ἐν πολλοῖς εἰς ἕτερον ἐξ ἐλεφαντοστοῦ εὔρημά του ἐκ Μυκηνῶν ². Ἡ γνώμη αὕτη τοῦ ΤΣΟΥΝΤΑ νομίζομεν ὅτι εἶναι ἡ μόνη ὀρθή. Ἐκ τῶν περὶ τοῦ αὐτοῦ κράνου διαλαβόντων, οἱ PERROT - CHIRIEZ ³, ὁ S. REINACH ⁴, ὁ W. REICHEL ⁵, ὁ ΣΤΑΗΣ ⁶ καὶ ὁ

¹ Περὶ τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐκ Βαφειοῦ πολυτίμων λίθων ἰδὲ J. H. BETTS, AJA 70, 1966, σ. 368 - 369.

² Χρ. ΤΣΟΥΝΤΑΣ, ΑΕ 1888, πίν. 8₁₂.

³ G. PERROT - CH. CHIRIEZ, Histoire de l'Art dans l'Antiquité, τ. VI: La Grèce primitive, l'art mycénien, Paris 1894, σ. 855, εἰκ. 428.

⁴ DAREMBERG - SAGLIO, Dictionnaire des Anti-

quités, τ. II, 1896, ἄρθρον Galea, σ. 1438 εἰκ. 3438

⁵ W. REICHEL, Homerische Waffen², Wien 1901, σ. 105 εἰκ. 41, ἰδίᾳ ἐν σ. 107.

⁶ V. STAIS, Collection Mycénienne du Musée National, II, 1η ἔκδ. Athènes 1909, σ. 151 ἀρ. 1781 2α ἔκδ. Athènes 1915, σ. 91 καὶ σ. 177 ἀρ. 1781.

EVANS¹ ἐδέχθησαν ὅτι πρόκειται περὶ κεράτων κριοῦ. Οἱ LEVI², MYLONAS³ καὶ KENNA⁴ τὰ ἐθεώρησαν ὡς ἀπλᾶ κέρατα. Ὁ KARO⁵ τὰ ἐχαρακτήρισεν ὡς συμμετρικὰ ἐκατέρωθεν λόφου κέρατα Ἀμμωνος, ἐν ᾧ ὁ KUKAHN⁶ τὰ ἡρμήνευσεν ὡς λόφους ὁμοιάζοντας πρὸς κέρατα Ἀμμωνος καὶ ὡς συγκείμενα ἐκ χαυλιοδόντων, σημειῶν προσέτι τὴν ἐξ Ἀνατολῆς καταγωγὴν των. Ἡ LORIMER⁷ κλίνει πρὸς τὴν γνώμην ὅτι ἀπετέλουν ζεῦγος σκληρῶν λόφων ἐντὸς ὑποδοχέων, ὑποπεύουσα ἐπίσης ὡς πιθανὴν τὴν ἐξ Ἀνατολῆς καταγωγὴν τοῦ θέματος τοῦ σφραγιδολίθου. Ὁ HAFNER⁸ ἐχα-
ρακτήρισεν αὐτὰ ὡς ἀποφύσεις, αἵτινες ἐνελίττονται ὡς τὰ ὄστρεα οἱ Ἀμμωνῖται. Ἡ Α. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ⁹ τέλος θεωρεῖ αὐτὰ ἀπλῶς ὡς τοὺς λόφους τοῦ κράνους. Ἀπλὴν μνείαν τοῦ σφραγιδολίθου ποιοῦνται ἡ LAMB¹⁰, ὁ ZERVOS¹¹, ὁ PICARD¹² καὶ οἱ H. GALLET DE SANTERRE καὶ J. TRÉHEUX¹³.

Καθ' ἡμᾶς παραμένει γεγονός ἀναμφισβήτητον, ὅτι αὐτὰ τὰ δύο ἐκ τοῦ κράνους ἐκπηδῶντα ἐλικοειδῆ ἀποτελοῦσι ζεῦγος κεράτων κριοῦ. Τὸν κύριον λόγον — πλὴν τοῦ σχήματός των — παρέχει αὕτη αὕτη ἡ ἀπεικόνισις των, συγκεκριμένως δὲ ἡ ἐπακριβὴς ἀπόδοσις τῶν αὐλακώσεων (χαραγῶν) τῶν κεράτων κριοῦ. Ἀνάλογα παραδείγματα δὲν ἔχομεν ἱκανά. Εἶναι ὅμως τοσοῦτον ἐνδεικτικά, ὥστε νὰ μὴ δύναται νὰ ὑπάρξῃ γνώμη περὶ τοῦ ἀντιθέτου. Ὡς εἶναι φυσικόν, τὸ σύνολον τῶν ἐκ χαυλιοδόντων κάπρων κρα-
νῶν τῆς Κρήτης καὶ τῆς Μυκηναϊκῆς Ἑλλάδος δὲν ἔφερον ζεῦγος κεράτων εἰς τὰ πλευρὰ ἢ κέρας εἰς τὸ μέτωπον τοῦ κράνους. Αὐτὰ τὰ κέρατα εἶχον ἰδιαιτέραν σημα-
σίαν, ἐξεπλήρουν ὠρισμένον προορισμόν, περὶ οὗ θὰ διαλάβωμεν ἀλλαχοῦ.

Ἔνια τῶν παραδειγμάτων αὐτῶν — πλὴν τοῦ λίθου τοῦ Βαφειοῦ — ἀναφέρομεν:

1 A. EVANS, P. of M. IV, σ. 690, εἰκ. 675 καὶ σ. 868 εἰκ. 859.

2 D. LEVI, Annuario 8/9, 1925/6, σ. 87 ἀρ. 6.

3 G. E. MYLONAS, AJA 55, 1951, σ. 144, εἰκ. 7ε, ἔνθα τὸ κράνος κατατάσσεται εἰς τὴν μετὰ κεράτων κα-
τηγορίαν κρανῶν.

4 V. E. G. KENNA, Cretan Seals, Oxford 1960, σ. 90, εἰκ. 171, ὅστις ἐτόνισε τὴν ἡμισπειροειδῆ μορφήν (half-spiral) τῶν κεράτων καὶ τὴν ἰσορροπίαν, ἣτις ἐπιτυγχάνεται μετὰ τοῦ κωνικοῦ σχήματος κράνους καὶ τοῦ μεγέθους τῶν ἀντιθετικῶς ἐκπηδῶντων κεράτων.

5 G. KARO, Die Schachtgräber von Mykenai, München 1930/3, σ. 218 σημ. 1 καὶ ἰδίᾳ ἐν σ. 219, ἔνθα τονίζει ὅτι Der Helm besitzt sogar zwei sym-
metrische «Ammonshörner» jederseits eines Mittel-
busches.

6 ER. KUKAHN, Der griechische Helm (Teil I: Frühgeschichte), Marburg 1936, σ. 4-5. Αἱ ἐκφρά-
σεις γερμανοῦ ἔχουν ὡς ἀκολούθως: «Beide Büsche wachsen wie ein Ammonshorn eingedreht». «Diese Büsche sind mit Eberzähnen besetzt». «Der Hörner-
besatz lässt an östliche Vorbilder denken».

7 H. L. LORIMER, Homer and the Monuments, London 1950, σ. 216-7, εἰκ. 20, σ. 224, 226 καὶ 227.

8 G. HAFNER, Geschichte der griechischen Kunst, Zürich 1961, ἐπὶ λέξει ἀναφέρει ἐν σ. 34 εἰκ. 20:

«Er hat spitze Bienenkorbform und zwei Ansätze, die sich wie Ammoniten einrollen».

9 Τὸ πρῶτον ἔδωκεν αὐτὴν τὴν ἐρμηνείαν — μὴ δε-
χομένη ὡς ἀληθινὴν τὴν γνώμην τοῦ ΤΣΟΥΝΤΑ — ἡ κ. ΞΕΝΑΚΗ - ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ ἐν τῇ μονογραφίᾳ περὶ τοῦ γνωστοῦ πελέκεως τῆς συλλογῆς Γιαμαλάκη ἐν BCH 77, 1953, σ. 48 σημ. 2, σ. 49, ἰδίᾳ δὲ ἐν σ. 52-53. Ἀκολουθῶς ἐν τῇ λαμπρᾷ ἐκδόσει τῶν σφραγιδολίθων τοῦ Ἑθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν, ἔνθα ἡρμήνευσε τὰ μὲν κέρατα αὐτὰ ὡς λόφους τοῦ κράνους, τὰς δὲ μετὰ αὐτῶν κεραίας τοῦ λόφου ὡς παπυροειδῆ ἐπιθέματα (ἰδὲ ἀνωτ. σ. 119 σημ. 4). Τέλος ἐν τῇ νεωστὶ κυκλοφορησάσῃ διατριβῇ αὐτῆς, ἔχουσιν ὡς τίτλον «Μυκηναϊκὴ Σφραγιδογλυφία», Ἀθῆναι 1966, σ. 41, ὑποθέτει ὅτι «ἡ περικεφαλαία αὕτη τοῦ Βαφειοῦ δὲν ἀποκλείεται νὰ ἔχῃ μαγικὸ χαρακτήρα» καὶ ὅτι «ἡ ἀπλοποίηση τῆς εἰκόνος πού ὀφείλεται σὺν μικρῷ τῆς μέγεθος, ἔχει σὺν ἀποτέλεσμα νὰ παραλειφθοῦν οἱ λεπτομέρειες» ἔτσι καὶ αὐτὲς οἱ παραστάσεις δὲν προσ-
φέρουν πολλὰ στοιχεῖα (:) γιὰ τὴν περικεφαλαία αὐτοῦ τοῦ τύπου».

10 BSA 25, 1921-23, σ. 225.

11 CHR. ZERVOS, L'art en Grèce, Athènes 1934, πίν. 38 ἀνω ἀριστερᾷ.

12 CH. PICARD, AE 1937, σ. 85 σημ. 2.

13 BCH 71-72, 1947-8, σ. 156 σημ. 4.

α) Τὸ ζευγος δύο ἐκ Μιδέας (Δενδρῶν) μολυβδίνων κεράτων¹ — βούδς προφανῶς — τὰ ὅποια ἀνευρέθησαν παρὰ τοὺς πόδας τοῦ ταφέντος βασιλέως ὁμοῦ μετὰ διαφόρων ἄλλων ὄπλων καὶ τὰ ὅποια γενικῶς θεωροῦνται ὡς ἀνήκοντα εἰς κράνος καὶ

β) Τὸ ζευγος τῶν ἐξ ἐλεφαντοστοῦ κεράτων ἐκ τοῦ πέμπτου λακκοειδοῦς τάφου τοῦ Α ταφικοῦ περιβόλου τῶν Μυκηνῶν². Τὰ κέρατα αὐτὰ φέρουσιν ἀνυακώσεις (χα-ραγὰς) κατὰ μίμησιν προφανῶς τῶν χαραγῶν τῶν κεράτων κριοῦ καὶ δύο ὅπας εἰς τὴν ἀντίστοιχον ὑποκάτω σχηματιζομένην ἐπιμήκη ἐπιφάνειαν. Κατὰ τὸν KARO ἀπετέλουν διακοσμητικὰ στοιχεῖα κράνους, συμμετρικῶς χρησιμοποιηθέντα. Τὸ στοιχεῖον τοῦτο θεωροῦμεν σημαντικώτατον, διότι ἀποκτᾶται ἡ γνώσις ὅτι κατὰ τὴν μυκηναϊκὴν ἐποχὴν ἐχρησιμοποιοῦντο εἰς τὰ κράνη κέρατα ἐξ ἐλεφαντόδοντος, προφανῶς εἰς τὰς δύο πλευ-ρὰς τοῦ κράνους.

Ἐξ ἄλλου παραστάσεις κρανῶν ὀδοντοφράκτων μεθ' ἑνὸς μόνον κέρατος, ὅπερ ἐκπηδῶν ἐκ τῆς προσθίας ὀψews τοῦ κράνους καὶ διαγράφον πλήρη σχεδὸν κύκλον, καταλήγει ἀκριβῶς ὅπισθεν τοῦ κυμβάχου τοῦ κράνους, ἔχονεν ἐκ Κρήτης καὶ ἡπειρωτικῆς Ἑλλάδος³.

Τὴν ἀπόδειξιν ὅτι κράνη ἔφερον ἤδη κατὰ τὴν μυκηναϊκὴν ἐποχὴν ζευγος κεράτων κριοῦ, ἐκτὸς τῶν παραδειγμάτων τοῦ Βαφειοῦ καὶ τοῦ ἀντιστοίχου τοῦ πέμπτου βασι-λικοῦ τάφου τῶν Μυκηνῶν, δίδει κατὰ τρόπον ἀναμφισβήτητον ἡ μικρὰ ἐξ ἐλεφαντό-δοντος κεφαλὴ πολεμιστοῦ τοῦ θολωτοῦ τάφου τῶν Σπάτων⁴ (εἰκ. 2). Ἡ κεφαλὴ

1 AXEL W. PERSSON, *The Royal Tombs at Den-dra near Midea*, Lund 1931, σ. 64, εἰκ. 39. Ἐπίσης παρὰ LORIMER, ἔ.δ. 224. Περὶ τὴν κεφαλὴν τοῦ αὐτοῦ ταφέντος βασιλέως τοῦ ἐν ἔτει 1926 ἀνασκαφέντος θο-λωτοῦ τάφου τῶν Δενδρῶν ἀνευρέθησαν καὶ ὠρισμένα μέρη κράνους ὑπὸ μορφὴν κατεργασμένων χαυλιοδόν-των καὶ ἀπολήξεων τῆς κόμης ὅπερ τὸν ἀνχένα (PERSSON, ἔ.δ. σ. 64 εἰκ. 41). Παρομοίαις ἀπολήξεις ὁ καθ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ ἐπαύτισε πρὸς τὰ ο-πα-βο-τα κο-ρυ-το τῶν πινακίδων, ὡς ἀντικείμενα κρεμάμενα, οἷον εἰ ἐπάορτα, τὰ ὅποια, ὑπὸ μορφὴν πλακῶν, ἐκάλυπτον τὸν τράχηλον χωρὶς νὰ παρακαλύωνται αἱ κινήσεις τῆς κεφαλῆς (Πρακτικά Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν 37, 1962, σ. 72-78). Τὰ μέρη αὐτὰ τοῦ κράνους τῆς Μιδέας (Δεν-δρῶν) εἶναι πεποιημένα ἐξ ὑαλομάξης, τοῦθ' ὅπερ ἐπι-τρέπει τὴν ὑπόθεσιν ὅτι πιθανῶς πρόκειται περὶ τελε-τουργικοῦ ἢ νεκρικοῦ οὐχὶ δὲ περὶ πραγματικοῦ κρά-νους, καθ' ὅσον ἐν παρόμοιον ἐξ ὑαλομάξης κράνους θὰ ἀπετέλει διαρκὴ κίνδυνον διὰ τὸν φέροντα αὐτό.

2 G. KARO, ἔ.δ. σ. 154, ἀρ. 895 πίν. LXXI (τὰ χα-ρακτηρίζει ὡς «Symmetrische Helmzierden») καὶ ἐν σ. 219.

3 Αὐταῖ εἶναι : α) ἐπὶ τοῦ πελέκεως τῆς συλλογῆς Γιαμαλάκη (Α. ΧΕΝΑΚΙ-ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ, BCH 77, 1953, σ. 46-58).

β) ἐπὶ τοῦ ἀργυροῦ ἀγγείου τοῦ τετάρτου βασιλικοῦ τάφου τῶν Μυκηνῶν (G. KARO ἔ.δ. σ. 106 ἀρ. 481 πίν. 122' EVANS, P. of M. III, σ. 89 ἔξ., Σ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, ΑΔ 10, 1926, σ. 78-90),

γ) ἐπὶ τοῦ τεμαχίου τοῦ ἐκ στεατίτου ἀγγείου τοῦ Ashmolean Museum τῆς Ὁξφόρδης (EVANS, P. of M. III, σ. 185, εἰκ. 128).

δ) ἐπὶ τοῦ σφραγιστήρος τοῦ ὑπ' ἀρ. 518 θαλαμωτοῦ τάφου τῶν Μυκηνῶν (WACE, *Chamber Tombs*, σ. 85, εἰκ. 386; CMS I (Athen), σ. 172 ἀρ. 153' VENTRIS-CHADWICK, *Documents*, σ. 223) καὶ

ε) ἐπὶ τοῦ σφραγιστήρος τοῦ τρίτου βασιλικοῦ τάφου τῶν Μυκηνῶν (CMS - I (Athen), σ. 22 ἀρ. 11' *Docu-ments*, σ. 292 εἰκ. 26H).

4 Ἀθήναιον 6, σ. 76-7' B. HAUSSOULLIER, *Cata-logue descriptif des objets découverts à Spata*, BCH 2, 1878, σ. 185-225. Ἡ κεφαλὴ περιγράφεται ἐν σ. 217-218 ἀρ. Ἐθν. Μ. 2055. Ἐπίσης παρὰ C. SCHUCH-HARDT, *Schliemanns Ausgrabungen*², Leipzig 1891, σ. 342' CHR. TSOUNTAS - J. I. MANATT, *The Myce-naean Age*, Boston - New York 1892, σ. 196. A.S. MURRAY - A. H. SMITH - H. B. WALTERS, *Excava-tions in Cyprus*, London 1900, σ. 9' W. REICHEI, *Homer. Waffen*², σ. 101, 104' V. STAIS, *Collection Mycénienne*, 1η ἔκδ. 1909, σ. 140 ἀρ. 2055, 2α ἔκδ. 1915, σ. 164 ἀρ. 2055. O. MONTELIUS, *La Grèce Pré-classique*, Stockholm 1924, σ. 168, εἰκ. 588. G. KARO, *Schachtgräber*, σ. 218. A. EVANS, P. of M. IV², σ. 869 σημ. 2. KUKAHN, *Der griechische Helm*, σ. 4, 6. H. BOSSERT, *Altkreta*³, Berlin 1937, σ. 21 εἰκ. 60. LORIMER, *Homer and the Monuments*, σ. 215 εἰκ. 19b. G. E. MYLONAS, AJA 55, 1951, σ. 144. S. ALEXIOU, *Antiquity* 28, 1954, σ. 212 σημ. 9.

Εἰκ 2. Κεφαλή πολεμιστοῦ Σπάτων.

αὕτη ἀποτελεῖ τὸ πλέον χαρακτηριστικὸν καὶ πλέον ἐνδιαφέρον παράδειγμα τῆς σειρᾶς κεφαλῶν, αἱ ὁποῖαι παριστῶσι πολεμιστὰς μετὰ κράνους ἐκ χαυλιοδόντων κάρων, ἀφ' ἑνὸς μὲν διότι ἀποδίδει ἰδιαίτερα χαρακτηριστικὰ πρόσωπου, ἀφ' ἑτέρου δὲ διότι ἔφερε κέρατα κριοῦ, ὡς θὰ ἴδωμεν περαιτέρω. Ἡ κεφαλὴ ἐχρησίμευεν ὡς πρόσθεμα (ap-
plique), ἥτοι προσετίθετο πρὸς κόσμησιν ἐπὶ ἄλλου

Εἰκ. 3. Ὅπισθία πλευρὰ κεφαλῆς πολεμιστοῦ Σπάτων.

σκεύους, ὅπως ἡ ὀπισθία αὐτῆς ἐπιφάνεια εἶναι ἐπί-
πεδος. Τὸ κράνος φέρει τρεῖς σειρὰς χαυλίων κατα-
λήγει δὲ ἄνω εἰς τὴν κορυφὴν εἰς κύμβαχον πρὸς
ὑποδοχὴν τοῦ λόφου. Εἰς τὴν κατωτέραν σειρὰν τῶν
χαυλιοδόντων τοῦ κράνους — ὑπεράνω τοῦ ἀριστε-
ροῦ ὠτός — διακρίνεται ὀπὴ κυκλικὴ διαμέτρου
0.003μ. καὶ βάθους 0.013μ. Ἡ ὀπὴ αὕτη, ἐκκινου-
σα ἀπὸ τῆς ἐξωτερικῆς-ἀναγλύφου ἐπιφανείας τοῦ
κράνους, καταλήγει εἰς τὴν ὀπισθίαν-ἐπίπεδον ἐπι-
φάνειαν τῆς κεφαλῆς. Ἐτέρα ὀπὴ ὑπάρχει εἰς κα-
τώτερον σημεῖον τῆς ὀπισθίας ἐπιπέδου ἐπιφανείας
τῆς κεφαλῆς. Ἀμφότεραι ἐχρησίμευον πρὸς ὑποδο-
χὴν μικρῶν ξυλίνων πιθανῶς ἢ καὶ ἐλεφαντίνων
ἡλῶν ἀποσκοπούντων εἰς τὴν στερέωσιν τῆς ἐξ ἐλέ-
φαντος αὐτῆς κεφαλῆς εἰς ἑτέραν ἐπίπεδον ἐπιφάνειαν,
π.χ. ἑνὸς ξυλίνου ἢ ἐλεφαντίνου κιβωτιδίου ἢ ἄλλου
τινὸς σκεύους. Ἡ ἀνωτέρα ὀπὴ, ἥτις διαπερᾷ τὴν
κεφαλὴν ἀπ' ἄκρου εἰς ἄκρον, ὑπηρετεῖ διττὸν σκο-
πόν: ἀφ' ἑνὸς μὲν τὴν στερέωσιν τοῦ προσθέματος
αὐτοῦ, ἀφ' ἑτέρου δὲ τὴν στερέωσιν ἐπὶ τῆς ἐξωτερι-
κῆς-ἀναγλύφου ἐπιφανείας τοῦ κράνους ἑνὸς κέρα-
τος κριοῦ κατὰ τὸ ἤδη γνωστὸν παράδειγμα τοῦ
Βαφειοῦ. Ἡ κεφαλὴ τῶν Σπάτων ἀποτελεῖ τὸ μονα-
δικὸν παράδειγμα τῆς σειρᾶς τῶν ἐξ ἐλέφαντος κεφαλῶν πολεμιστῶν μετὰ κράνους ἐκ
χαυλιοδόντων, ὅπερ φέρει ὀπὴν διαπερῶσαν τὴν κεφαλὴν ἀπὸ τῆς ἐξωτερικῆς-ἀνα-
γλύφου ἐπιφανείας μέχρι τῆς ἐσωτερικῆς ὀπισθίας-ἐπιπέδου ἐπιφανείας¹ (εἰκ. 3).

Διὰ γυμνοῦ ὀφθαλμοῦ οὐδὲν τὸ ἐνδεικτικὸν φαίνεται περὶ τὴν ὀπὴν αὐτὴν τοῦ

WACE, BSA 49, 1954, 236. ΣΠ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ - ΜΑΕ ΧΙΡΜΕΡ, Κρήτη καὶ Μυκηναϊκὴ Ἑλλάς, Ἀθήναι 1959, σ. 68, 123, εἰκ. 215. Σ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, ΠΑΑ 37, 1962, σ. 77 σημ. 3, πίν. II εἰκ. 2. P. DEMARGNE, Naissance de l'art grec, Paris 1964, σ. 21 εἰκ. 340. Γ. ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΣ - Α. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ, Ἑθνικὸ ἀρχαιο-
λογικὸ Μουσεῖο, Α' Προϊστορικὴ Συλλογὴ, Ἀθήναι 1946, σ. 50, πίν. 24 β.

¹ Κεφαλαὶ Ἑθν. Μ. Ἀθηνῶν: ἐκ Μυκηνῶν: ἀρ. 2468, 2469, 2470 (ΤΣΟΥΝΤΑΣ), 7394 (WACE): ἰδὲ BSA

49, 1954, σ. 236-7 καὶ JHS 75, 1955 - Archaeological Reports, σ. 25. Ὁμοίως παρὰ EMMETT L. BENNETT, The Mycenae Tablets II, ἐν Transactions of the American Philosophical Society, τ. 48 Μέρος I, Philadelphia 1958: Introduction by A.J.B. WACE, The House of the Shields, σ. 5-6 ἰδίᾳ ἐν σ. 6' εἰκ. 13, ἐνθα καὶ διακρίνονται ὅσαι ἐπὶ τῆς ὀπισθίας-ἐπιπέδου ἐπιφανείας τῆς κεφαλῆς. L. A. STELLA, La civiltà micenea nei documenti contemporanei, Roma 1965, σ. 112, πίν. Vb. ἐκ Σπάτων: ἀρ. 2055

κράνους. Ἐν μεγεθύνσει ὁμως, ὡς καὶ εἰς τοὺς τόμους ΜΑΡΙΝΑΤΟΥ-ΧΙΡΜΕΡ¹ καὶ DEMARGNE², δυνάμεθα νὰ διακρίνωμεν καλῶς περίξ τῆς ὀπῆς εἰς τὴν σχηματιζομένην δακτυλιοειδῆ ἐπιφάνειαν ἴχνη, τὰ ὁποῖα δεικνύουσιν ὅτι ἀντικείμενόν τι ἦτο ἄλλοτε προσηρμοσμένον ἐπ' αὐτῆς. Διακρίνεται ἐπίσης καλῶς ὅτι ἡ «αὐλάξ» ἢ ὀρίζουσα τὴν δευτέραν καὶ τὴν τρίτην σειρὰν τῶν χαυλιοδόντων διακόπτεται ἀκριβῶς εἰς ἃ σημεῖα λήγει ἐξωτερικῶς ὁ κυκλικὸς δακτύλιος, ἥτοι ὑποδηλοῖ σαφῶς τὴν ἐξωτερικὴν περίμετρον τοῦ δακτυλίου (ὡς ὀριακὰ σημεῖα).

Τὸν τρόπον καθ' ὃν προσηρμόσθη τὸ κέρας εἰς τὴν ὀπὴν δὲν γνωρίζομεν ἀκριβῶς. Ἡ θέσις καὶ ἡ κατεύθυνσις τῆς ὀπῆς εἰς τὰ πλευρὰ τοῦ κράνους καὶ οὐχὶ εἰς τὸ ἀνώτατον σημεῖον τῆς ἀνωτάτης ἐπιφανείας τοῦ κρανίου ἀποκλείουσι τὴν περίπτωσιν χρήσεως κεράτων βοῶς—κατὰ τὸ παράδειγμα τῆς Μιδέας—ἢ τράγου. Εἰς τὸ σημεῖον τῆς ὀπῆς θὰ ἠδύνατο νὰ τεθῇ μόνον κέρας κριοῦ κατὰ τὸ παράδειγμα τοῦ Βαφειοῦ. Θεωροῦμεν δὲ ἰδιαζούσης σημασίας τὸ γεγονὸς ὅτι ἅπαντα τὰ γνωστὰ ὀδοντόφρακτα κράνη μετὰ κεράτων εἶναι μόνον κριοφόρα, ἥτοι ἔφερον εἰς τὰ πλευρὰ ζευγὸς κεράτων κριοῦ.

Κατόπιν τῶν ἀνωτέρω ἐκτεθέντων δυνάμεθα νὰ ἀποκαταστήσωμεν τὸ κέρας τοῦ κράνους τοῦ ἡγεμόνος-πολεμιστοῦ τῶν Σπάτων ἐπὶ τῇ βάσει τῆς παραστάσεως τοῦ σφραγιδολίθου τοῦ Βαφειοῦ, ἔνθα παρίστανται ἀμφότερα τὰ κέρατα. Δυστυχῶς κατὰ τὴν γενομένην ἐπὶ τούτῳ ὑφ' ἡμῶν ἔρευναν εἰς τὸ Ἐθνικὸν Μουσεῖον οὐδὲν εὐρέθη τὸ ἐνδεικτικὸν μετὰ τῶν λοιπῶν εὐρημάτων τοῦ τάφου τῶν Σπάτων³. Τὰ κράνη τοῦ Βαφειοῦ, τῶν Σπάτων, τῶν Μυκηναίων, ὡς καὶ λοιπῶν τόπων, ἐν οἷς εὐρέθησαν παρόμοια ἐκ χαυλιοδόντων κάπρων κράνη, ἐτοποθετοῦντο εἰς τὸ ἀνώτερον τμήμα τῆς κεφαλῆς καλύπτοντα τὴν ἄνω κυρίως ἐπιφάνειαν τοῦ κρανίου. Ὁ προσορισμὸς τῶν ἦτο σαφῶς πολεμικός, πλην ὁμως δὲν δυνάμεθα νὰ ἀρνηθῶμεν καὶ τὸν τελετουργικὸν χαρακτῆρα τὸν ὁποῖον ὑπηρέτουν. Ἰκανὰ μέρη τῆς κεφαλῆς παρέμενον ἀκάλυπτα, ὡς καὶ ὁ λαιμὸς τοῦ πολεμιστοῦ. Τοῦ αὐτοῦ πλεονεκτήματος στεροῦνται ἅπαντες οἱ λοιποὶ γνωστοὶ τύποι μυκηναϊκῶν κρανῶν. Ἐξ ἀντιθέτου ἀδυνατοῦμεν νὰ δεχθῶμεν τὸν ἀποδιδόμενον εἰς οἶονδῆποτε ἐξ αὐτῶν μαγικὸν ἢ θρησκευτικὸν χαρακτῆρα, καθ' ὅσον οὐδὲν ἕτερον εὕρημα (ὡς π.χ. ὁ πέλεκυς τῆς συλλογῆς Γιαμαλάκη) ἢ οὐδεμία ἔνδειξις ἐπὶ ἐτέρας παραστάσεως (ὡς ἐπὶ τοῦ σφραγιδολίθου τοῦ Βαφειοῦ) δύνανται νὰ δικαιολογήσῃ τοιοῦτον χαρακτῆρα⁴. Αὐτὸ τοῦτο τὸ ὕλικόν ἐκ τοῦ ὁποίου συνετίθεντο ἢ ἀπετελοῦντο τὰ ἐκ χαυλιοδόντων κάπρων μυκηναϊκὰ κράνη, ὑποδηλοῖ τὴν ἀνδρείαν τῶν φερόντων αὐτά, ἀνδρεία ἣτις ἐδείχθη τόσον εἰς τὰ κυνήγια αὐτῶν τῶν ἀγρίων ζώων, ὅσον καὶ εἰς τοὺς πολέμους. Τὸ ἐν κέρας, ὅπερ ἐκπηδᾷ ἐκ τοῦ κράνους ὑπεράνω τοῦ μετώπου τοῦ πολεμιστοῦ, ἢ ἔτι κάλλιον τὸ ζευγὸς τῶν πλευρικῶν κεράτων τοῦ κράνους τῶν μυκηναϊκῶν πολεμιστῶν ὑποδηλοῖ τὴν βασιλικὴν αὐτῶν καταγωγὴν,

¹ Ἐ. ἀ. εἰκ. 215.

² Ἐ. ἀ. εἰκ. 340.

³ Ἰδιαίτερος θερμὰς ὀφείλω νὰ ἐκφράσω τὰς εὐχαριστίας μου ἀπὸ τῆς θέσεως ταύτης πρὸς τὸν Διευθυντὴν τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν

κ. Γεώργιον Δοντᾶν διὰ τὴν ἄδειαν ἐρεῦνης, ἣν μοὶ παρέσχεν.

⁴ Α. ΧΕΝΑΚΙ-ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ, BCH 77, 1953, σ. 55 ἐξ. Α. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ, Μυκηναϊκὴ Σφραγιδογλυφία, σ. 41.

ιδία δὲ τὴν ἡγεμονικὴν καὶ ἡγετικὴν αὐτῶν μεταξὺ τῶν συμπολεμιστῶν τῶν ιδιότητα καὶ θέσιν.

Ἡ χρῆσις αὕτη κέρατος, τὴν ὁποῖαν ἀπαντῶμεν καὶ εἰς παραστάσεις θεῶν τῆς Ἀνατολῆς, παρελήφθη ὑπὸ τῶν Μυκηναίων, ὡς φύσει πολεμικοῦ χαρακτήρος λαοῦ, διειρημένη δὲ καὶ κατὰ τὰς λοιπὰς περιόδους τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιότητος, ὡς ἐπίσης κατὰ τὴν ἑτρουσκικὴν καὶ ρωμαϊκὴν ἐποχὴν. Τὸ πνεῦμα δὲ αὐτό, ὅφ' οὗ διείποντο οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες καὶ Ρωμαῖοι, μετεβιβάσθη διὰ τῆς παραδόσεως, ἰδίᾳ δὲ διὰ τῶν μνημείων, εἰς τοὺς μετέπειτα χρόνους, εἰς τοὺς γείτονας λαοὺς καὶ τὰ λοιπὰ ἔθνη τῆς γηραιᾶς ἡπείρου¹.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΣΤΥΛ. ΚΟΡΡΕΣ

ΠΑΡΟΡΑΜΑΤΑ

- σ. 120 Ἐν τῷ 1 στίχῳ ἀνάγνωθι σαρδόνυχος ἀντὶ σαρδίου.
- σ. 122 σημ. 3 β) G. KARO, ἔ. ἀ. σ. 119 ἀρ. 605-7, πίν. 128-131, EVANS : P. of M. IV, σ. 868, εἰκ. 857. LORMER, ἔ. ἀ. σ. 215-6, 220, 222, 229, πίν. XV, (ἀντὶ Σ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ).
- σημ. 3 δ) τῶν VENTRIS-CHADWICK, Documents, σ. 377 εἰκ. 26 D.
- σημ. 3 ε) τῶν Documents σ. 378, εἰκ. 26 H.
- σ. 124 σημ. 4 τῆς σελίδος 122 : τελευταῖος στίχος : 1964.

¹ Ἐνια μνημεῖα ἀναφέρονται, ὡς α) τὴν κερασφόρον μορφὴν ἐκ φιάλης τοῦ 3ου μ.Χ. αἰῶνος τῆς τέχνης τῶν Σασσανιδῶν. Πρόκειται σαφῶς περὶ ἡγεμονικῆς μορφῆς, καθ' ὅσον, ἐκτὸς τοῦ ζεύγους τῶν κεράτων, φέρει προσέτι μίαν σφαῖραν στρογγύλην ἐπὶ τῆς κεφαλῆς του (Hermitage - PR. OL. HARPER, The Metropolitan Museum Bulletin, November 1966, σ. 141, εἰκ. 7).

β) Τὸ ἄγαλμα τῆς Fortitude (ὡς ὑποδηλούσης τὴν ἡθικὴν δύναμιν, τὸ σθένος, τὴν ἐνέργειαν καὶ τὸ θάρρος) τοῦ Γάλλου γλύπτου M. Colombe, ὅπερ ἐκόσμη

τὸν τάφον τοῦ Φραγκίσκου τοῦ 2ου τῆς Βρετανίας καὶ τῆς Μαργαρίτας ντὲ Φουά. Τὸ ἄγαλμα ἔφερε ζεύγος κεράτων κριοῦ (P. PRADEL, Michel Colombe, le dernier imagier gothique, Paris 1953, πίν. IX-X) καὶ

γ) Τὸ κράνος, ὅπερ προσέφεραν ὡς δῶρον ὁ Μαξιμιλιανὸς Α', αὐτοκράτωρ τοῦ Ἀγίου Ρωμαϊκοῦ κράτους πρὸς Ἑρρίκον Η' τῆς Ἀγγλίας (National Collection of Arms and Armour of the Tower of London ἐν National Geographic, June 1961, τ. 119 ἀρ. 6, σ. 774). Ἴδὲ ἐπίσης παρὰ J. H. TURNURE, AJA 69, 1965, σ. 45.